

ИКОНОСТАС ИЗ ПОГАНОВСКОГ МАНАСТИРА

Након Првог светског рата иконостас из цркве Погановског манастира однесен је у Народни музеј у Софији, где је у средњовековном одељењу био и изложен.¹ Пошто је Народни музеј трансформиран у Археолошки, део споменика црквене уметности прелази у друге музеје, па се тако данас делови погановског иконостаса налазе на три места: у Филијали за старобугарску уметност Националне уметничке галерије чувају се две престоне иконе, царске двери и део апостолског фриза; у Националном историјском музеју је део апостолског фриза, а остали фрагменти су у Националном археолошком музеју код Бугарске академије наука. Мада није остао изван интересовања истраживача,² овај споменик још увек није објављен и проучен у целини, што је управо циљ овог текста.

У фотоархиву старог Народног музеја у Софији сачувана је једна драгоцене необјављена фотографија иконостаса снимљеног на свом месту у цркви пре демонтаже. Иконостас је имао три улаза. Изнад улаза за протезис и изнад царских двери стоје резбарена надверја, док се над улазом за ђаконикон види обична даска без украса. Да ли она замењује уништено оригинално надверје или је овај улаз отворен приликом неког реновирања, не може да се утврди. Међу улазима су постављене две престоне иконе

¹ *Водач за Народния музей в София*, София 1923, 221, № 1926. Читав иконостас евидентиран је 1920. године под овим бројем у инвентарској књизи Народног музеја. У анотацији Водича је забележено да је ово најстарији споменик те врсте у Бугарској.

² Миятев К., *Погановският манастир*, София 1936, 63-68, обр. 16. Аутор врши хипотетичну реконструкцију иконостаса која не одговара стварности: претпоставља постојање бочних врата с иконама, резбареним ступчићима и резбаним таблама у доњем делу – елементи који изостају на сваременим иконстасима на овом подручју. О иконостасу или неким његовим деловима уп.: Божков А., Чернев Ч., *Национална художествена галерија. Антично и средновековно изкуство*, София 1960, сл. 49; Paskaleva K., *Old Bulgarian Art. National Art Galerie*. Sofia 1973, ill. 26, 30, 32; Паскалева К., *Икони Болгарии*, София 1981, № 63-65; Божков А., *Българската икона*, София 1984, сл. 271; Ангелов В., *Българска монументална дърворезба XIV-XX в.*, София 1992, 13, сл. 19; Гергова И., *Ранният български иконостас 16-18 в.*, София 1993, 19, сл. 12-15; *Национална художествена галерија. Старо българско изкуство. Кримта. Водач*, София 1999, 32, № 14; Гергова И., *Резбата в ателието на св. Пимен Зографски*, Проблеми на изкуството 2 (2003), 29-30, сл. на стр. 28-29.

Сл. 1 Иконостас Погановског манастира. Архивска фотографија.

Fig. 1 Iconostasis in Poganovo Monastery. An archive photograph.

– Богородица с малим Христом на престолу иза чијег наслона стоје два арханђела и Деизис, где је Христос на престолу, а Богородица и свети Јован Претеча стоје иза наслона. Рамови икона су украшени дуборезним срцоликим орнаментима оивиченим мотивом у облику гајтана. Испод икона се налазе парпетне плоче орнаментисане дијагоналним ивицама различитих боја. Уска даска са сличном орнаментиком заузима простор између врата према протезису и северног зида цркве. На основу архивске

фотографије не може да се утврди да ли је украс парапетних плоча рађен истовремено с иконостасом. Он, међутим, подражава тканину, што је често на иконостасима из 16–17. века.

На централном надверју резбарена су стабла лозе с лишћем и гроздовима, а на северном – три розете око којих се увија крупно лишће. Царске двери подељене су у три појаса. У горњем, под преломљеним луком, насликани су пророци Соломон и Давид у попрсју. У центру су под сличним луком арханђео Гаврило и Богородица из Благовести. Арханђео држи букет, а Богородица преде вретеном. У најнижем делу, испод четири тролисна преломљена лука, приказани су фронтално у целом расту св. Василије Велики, св. Јован Златоусти, св. Григорије (?) и св. Атанасије Александријски. Натписи на левом крилу су на грчком, а на десном – словенски. Око медаљона резбарене су увијане гранчице с петолисним палметама и гранчице лозе с гроздовима. У горњем делу мотиви су сличне композиције као на северном надверју.

Непосредно над престоним иконама је смештен Деизисни чин. Фигуре се налазе под тролисним преломљеним луковима који су одвојени завијеним стубићима с лепезастим базама. Међу луковима су резбарени разни орнаменти – лишће, вишеслојне розете, букети од пет гранчица с тролисним и петолисним розетама. У центру је приказан Христос на престолу, поред њега су Богородица и свети Јован Претеча у попрсју, а

Сл. 2 Иконостас Погановског манастира у софијском Народном музеју. Архивска фотографија.

Fig. 2 Iconostasis of Poganovo Monastery in the National Museum in Sofia. An archive photography.

Сл. 3 Централно надверје.

Fig. 3 Central lintel above the royal doors.

са стране дванаесторица апостола на престолима. Изнад Чина је фриз, над којим је велико Распеће с дуборезним украсом. У основи крста под преломљеним луком приказана је пећина с лобањом Адама. Испод ње је ктиторски натпис: **САПИСА СЕ СИА БОЖЕСТЕНГѦ УЕСНИ КРСТ КА ЛЕТО ДРКИЗ (1620) ИГОУМЕН СТЕФАНЪ ИЕРМОУНАХ ИЕРСА. АТАНАСИЕ Ћ МАГЕР ЋОСЪФЪ МОУЪХ МАНАСИЯ.** Око лука се савијају две рибе из чијих уста излазе и иза њихових леђа савијају се две змије, а из уста змија ниче грана с богатим лишћем и палметама. Основа великог Распећа наставља се бочно лишћем, палметама и вазама с букетима гранчица. Крст је висок, украшен по крајевима таласастом гранчицом палмете и рамом са срцеликим мотивима као на рамовима престоних икона. На месту спајања рамена крста постојале су розете које нису очуване, али се њихова места јасно уочавају. Уз крајеве крста причвршћене су две врсте крупних палмета. Над реповима риба уздижу се медаљони с ликовима Богородице и св. Јована Богослова, који прате Распеће. Са стране су уз крст стајала оруђа мучења Христа – копље и штап са сунђером умоченим у оцат – украшени вишекраким звездама.

Из погановске цркве поточе и једно дрвено орнаментисано јаје које се не види на архивској фотографији, али је вероватно висило пред иконостасом. Патронска икона св. Јована Богослова⁴ дело је другог зографа, вероватно је израђена касније и мањих је димензија. Судећи по овој фотографији, икона је била на северном зиду поред иконостаса.

³ Слово „н“ с цифарском вредношћу 8 нацртано је изнад „к“ (20). Постоје две могућности за тумачење датума – ако се „н“ прихвати као везник «и»: ЗРКН (7128) = 1612. година. К. Иречек је прочитао датум као 1512, јер очигледно с дистанце није видео бледо нацртану цифру за стотине „р“, вероватно је схватио „н“ као везник или га није видео. Уп. К. Иречек, *Путування по България*, София 1974, 555. Прихватам друго читање датума датума: 1620. због карактера дубореза. Уп. *Водач за Народния музей в София*, 221; К. Миятев, *Погановският манастир*, 64.

⁴ К. Паскалева, *Икони Болгарији*, № 83. Ауторка датира икону у почетак XVIII

Сл. 4 Северно надверје.

Fig. 4 North lintel above the royal doors.

Иако се у натпису помиње сликање крста с Распећем, година 1620. очигледно се односи на комплетирање целог иконостаса, јер је стил свих његових делова – и живописних, и дуборезних – исти. У натпису су вероватно поменута имена људи који су у то време живели у манастиру: игуман јеромонах Стефан, монах Манасије, магер Јосиф и свештеник Атанасије. Иста имена налазимо у погановском триптихону поменику,⁵ који је израђен касније током XVII века,⁶ али није сигурно да ли се ради о истим лицима.

Пре демонтаже, погановски иконостас је имао готово аутентични изворни облик, што дозвољава да се направе нека опажања. У општим цртама тип овог иконостаса је најубичајенији за олтарске преграде поствизантијског периода са два реда икона – престоне и Деизисни чин. Сликане парпетне плоче с текстилном оранамантиком такође нису никаква особеност у то доба. Издајају се само резбарени лукови над дверима. У XVI-XVII веку, па и касније, на иконостасима из дијецезе Охридске архиепископије надвратни лукови су претежно сликани, а исто је и са већим делом иконостаса у бугаским подручјима потчињеним Пећкој или Васељенској патријаршији. У то доба су комплетно дуборезна надверја типичне творевине епирске дуборезарске школе, али постоје и у неким дијецезама Пећке патријаршије као и на Светој Гори. Међутим, погановски дуборесци нису репродуковали шему која је типична за епирску школу, нити неко решење српских мајстора. За сада не бих

века, што је веома касно ако се имају у виду стил и пластичне елементе иконе.

⁵ Чува се у Националној уметничкој галерији у Софији – Филијала за старобугарску уметност.

⁶ К. Миятев, *Погановският манастир*, 73 наводи име јеромонаха Стефана у поменику, а то би могао бити исти игуман који је поменут у натпису.

Сл. 5 Царске
двери.

Fig. 5 The
royal doors.

могла да наведем блиску паралелу погановских надверја. Други елемент погановског иконостаса који се ретко налази јесу рибе из чијих уста излазе змије у подножју крста.

Живопис је дело двојице зографа који раде у сличном маниру, али користе раличите колористичке методе. Код једног је основа телесних делова маслинастомрке боје, а код другог – црвенкасте. Тако можемо да утврдимо да су заједно радили икону Деизиса, а посебно – свако од крила царских двери.

Сл. 6 Деисисни чин.

Fig. 6 The act of Deisis.

Дуборез погановског иконостаса поседује изузетно богатство облика и слободу извођења. Иако се неки мотиви и облици понављају, намерно су избегаване строга симетрија и правилност композиција. Орнаментални репертоар дозвољава да иконостас сврстамо у касна дела једног атељеа које је радило током првих двадесет година XVII века на веома широком подручју: у светогорском манастиру Зографу, у Македонији, у околини Софије и Великог Трнова. Овом атељеу, по мени везаном за личност светог Пимена Зографског, посветила сам посебно проучавање пре неколико година,⁷ али су у међуверемењу откривени и други споменици.⁸ Готово сви облици и орнаменти које налазимо у погановском иконостасу уобичајени су за овај атеље: таласаста гранчица с карактеристичним петолисним палметама, срцолики мотиви који формирају рам, палмете које украшавају Распећа, стубићи, преломљени лукови.

⁷ И. Гергова, *Резбата в ателието на св. Пимен Зографски*, Проблеми на изкуството 2 (2003), 23–32.

⁸ М. Машнић, *Прилог проучавању старог карпинског иконостаса*, Ниш и Византија IV (Ниш 2006), 375–379, сл. 8–11. Овом атељеу се може приписати само дуборезни украс око крста на карпинском иконостасу који је рађен 1606–1607. Блиска паралела је иконостас цркве у бугарском селу Добрско из 1614. године; Н. Павликианов, *Иконостасът в църквата на с. Калугерово*, Паметници, реставрация, музеи (у штампи).

Сл. 7
Деисисни
чин.

Fig. 7 The
act of Deisis.

Сл. 8
Деисисни
чин.

Fig. 8 The
act of Deisis.

Сл. 9
Подножје
великог
крста.

Fig. 9 Foot of
the big cross.

Сл. 10
Напис.

Fig. 10
Inscription.

Сл. 13
Детал
подножја.

Fig. 13 A
detail of
the foot.

Сл. 14
Детал
подножја.

Fig. 14 A
detail of
the foot.

Сл. 15
Велико
распеће..

Fig. 15
The big
Crucifixion..

Сл. 16 Придружна икона Богородице.
Fig. 16 Adjacent icon of the Mother of God.

Сл. 17 Придружна икона
светог Јована Богослова.
Fig. 17 Adjacent icon of
Saint John the Divine.

Овде ћу навести само ближе аналогije погановском иконостасу. Живопис Деизисног чина је изузетно сличан једном мало ранијем Чину из Добромировског манастира, сада у селу Слечке код Демирхисара⁹ и могуће је, чак, да су оба чина дело једног од погановских зографа. Добромировски Чин није датиран, али је вероватно старији од погановског, јер је по пластичном украсу веома сличан Чину из слепчанског манастира Св. Јована Продрома који је датиран у 1607.¹⁰ Облик и украс иконостасног Распећа највише личи на Распеће из цркве св. Георгија у Арбанасима, које је рађено 1615–1616. године.¹¹ Под крстом, на арбанашком иконостасу стоји композиција која подсећа на погановско подножје, тамо су уместо

⁹ И. Гергова, *Резбата в ателието на св. Пимен Зографски*, 25, сл. на стр. 24.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто, 28, сл. на стр. 27.

риба лавови, али и из њихових уста излазе змије из чијих уста ничу таласасте гранчице палмета. И обликовање арбанашког Чина је слично погановском. Мајстор који је радио арбанашки иконостас није исти, али је погановски познавао његова дела и веома је могуће да су радили негде заједно, или да је његов ученик. Најзад, рибе из погановског великог Распећа налазимо и у другом споменику из ателеа светог Пимена у Карпинском манастиру, док је нешто другачијег облика, али са скоро идентичним украсом, Распеће у цркви села Кокаљане код Софије, које је, на жалост, пресликано.¹²

Елеменат погановског иконостаса каквог нема међу познатим мотивима дубореза из ателеа светог Пимена јесте лоза с гроздовима. Овај орнамент се може видети на царским дверима из села Бегуновци код Брезника,¹³ чије би сликане партије могле бити дело једног од зографа који су радили у Поганову. Занимљиво је што двери из Бегуноваца имају другачију композицију, али је она идентична читавом низу двери из ателеа светог Пимена. То би био још један указатељ да су погановски мајстори добро познавали продукцију овог ателеа. Сличан би у том погледу био и карактеристичан суд са два грлића, какав се појављује на погановском великом Распећу као и у низу фресака наведеног ателеа – Курило, Добрско, Драгалевци. Могуће је да су такви судови реално постојали, али ми нису познати нити слични обрасци нити друге слике.

Дакле, изгледа највероватније да су мајстори који су радили иконопис и дуборез погановског иконостаса – сарадници или ученици зографа из ателеа светог Пимена. У Поганову они настављају и развијају научено на нов начин и додају нове орнаменталне мотиве. Погановски иконостас је једини комплетно сачуван иконостас из групе сличних и зато је од посебног значаја. Специфичност разматране групе иконостаса јесте та што се разликују од дела створених не само у оквиру пећке и скопско-призренске дуборезбарске школе, него и од познатих савремених светогорских иконостаса.

Сл. 18 Дрвено јаје.

Fig. 18 A wooden egg.

¹² Исто, сл. на стр. 30.

¹³ Исто, 27, 28, сл. на стр. 26.

Ivanka Gergova

THE ICONOSTASIS OF THE CHURCH FROM THE POGANOVO MONASTERY

After the First World War the iconostasis from the church of the Poganovo monastery was taken to the National Museum in Sofia, where it was exhibited. Today its remains are kept in the Old-Bulgarian art branch office in the National Art Gallery, in the National History Museum and in the depot of the National Archaeological Museum of BAS (Bulgarian Academy of Science).

Although, the interest towards the iconostasis was not left aside from the research work, it is not published yet or examined as a whole, which is the aim of the present text.

It is from an unpublished archival photo that we are able to have an idea about the way the iconostasis used to look like before it was dismantled. There were three entrances, two of which had arches engraved above the door; ornamental plinth panels; two altar icons – that of the Virgin and Child on Throne and Deesis; Holy gates; Deesis rank and a cross surmounting the iconostasis. 1620 is the year inscribed at the base of the cross, commemorating the names of some monks. There are two fishes engraved under the cross with snakes coming out of their mouths.

Two icon-painters of similar style did the painting, however, different in color techniques. Both of them had painted the icon Deesis and also they had painted alone – each one of the wings of the Holy gates.

The woodcarving of the Poganovo iconostasis is remarkable in its richness of forms and freedom of implementation. Although some motifs and shapes repeated themselves, the strict symmetry and correctness of the compositions seem to have been avoided, deliberately. The ornamental repertoire allows us to add the iconostasis to the late works of a studio, in the first twenty years of the seventeenth century, embracing quite a big territory: the Zograph monastery, Macedonia, Sofia region, Veliko Turnovo region. Most of the forms and ornaments that we see when looking at the Poganovo iconostasis are unexceptional. The masters of the Poganovo monastery carry on the traditions of this studio having its own specific character that makes its works stand out among the contemporary Balkan iconostasis.